

Niccolò Machiavelli: klasyczny realizm i republikanizm

Tomasz Raburski

Niccolò Machiavelli: political realism and republicanism

Abstract: Article presents life and ideas of Niccolò Machiavelli. Machiavelli is placed in the context of his times. His influence on the development of modern political thought is examined. The examples of his wider impact on western culture are given. Machiavelli is described as a founding father of two strands of political philosophy: political realism and republicanism.

Keywords: Machiavelli, political realism, republicanism, Italian philosophy, early modern philosophy, renaissance philosophy

Niccolò Machiavelli (1469–1527) pozostaje do dziś człowiekiem otoczonym złą sławą. Za życia był politykiem i dyplomata, którego kariera w pewnym momencie załamała się. Pozostając w niełasce, pisał traktaty polityczne i wojskowe, dzieła historyczne i dramaty. Większość z nich ukazała się w druku dopiero po jego śmierci, wzbudzając sensację i nienawiść. Wielu władców uznanych za tyranów i okrutników miało się na nich wzorować. To one miały przyczynić się do wywołania masakry w nocy św. Bartłomieja¹. Studiować je mieli angielski król Henryk VIII czy cesarz Karol V. W trzydzieści lat po śmierci Machiavellego jego dzieła umieszczone

¹ Uważano, że to wpływ *Księcia* na Katarzynę Medycejską przyczynił się do krwawej rozprawy z hugenotami. Współcześni historycy nie doszukali się jednak na to dowodów.

zostają na indeksie ksiąg zakazanych. Nazwisko Machiavellego będzie odąd używane jako synonim diabła². *Makiaweliczny* oznaczać będzie człowieka wyzbytego wszelkich zasad, cynicznego i podstępного. Dwudziestowieczni psychologowie ukują pojęcie *osobowości makiawelicznej* na określenie osób wyzbitych empatii i traktujących innych w instrumentalny sposób. Jego obecność jest też zauważalna w kulturze popularnej. W grach komputerowych *Assassin Creed* Machiavelli przewodzi morderczej sekcji asasynów³.

Czy Niccolò Machiavelli rzeczywiście był tak złym człowiekiem? Czy jego książki są tak niebezpieczne, aby zakazywać ich druku i czytania? Współcześnie towarzyszące im emocje nieco opadły. Okazało się, że wiele dawnych opinii było niezasadzonych i powierzchownych. Uważa się, że Machiavelli nie był wcale „diabłem wcielonym”, lecz głębokim i nowatorskim myślicielem, jednym z najwybitniejszych umysłów renesansu.

Szczególne zainteresowanie budzą do dziś dwie jego prace, których przesłania wydają się sobie przeczyć. *Książę* uznawany jest za arcydzieło realizmu politycznego. Traktat ten adresowany jest do władców, którym radzi jak utrzymać się u władzy. To ta praca stała się podstawą mrocznej sławy autora, miała bowiem namawiać panujących do okrucieństwa i stosowania tyrańskich metod. Natomiast *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza* są dziełem głoszącym idee republikańskie, wrogie wszelkiej tyranii. Można by wręcz sądzić, że te dwie książki napisały dwie zupełnie różne osoby.

Czasy, w których żył Machiavelli należały do szczególnie burzliwego okresu w historii Włoch. Półwysep podzielony był na wiele mniejszych i większych państw o różnych ustrojach, które toczyły ze sobą nieustanne wojny. Po kraju przewalały się wojska hiszpańskie, francuskie, niemieckie i szwajcarskie. Równie potężne co armie regularne były najemne wojska kondotierów, służące temu, który płacił najwięcej, tak naprawdę jednak dbające jedynie o własny interes. Nawet

² Na przykład w języku angielskim jednym z określeń na diabła jest *Old Nick* (*Stary Mikuś*). Także w Polsce *makiawel* był dawniej rzeczownikiem zwykłym, oznaczającym osobę przewrotną i podstępną.

³ W rzeczywistości taki fakt nie miał miejsca.

ówcześni papieże byli bardziej przywódcami wojskowymi i świeckimi władcami niż duchowymi zwierzchnikami katolicyzmu. Obok wojny i polityki równie często stosowaną metodą walki były mord, zdrada i skrytobójstwo. Konflikty trwały kilkadziesiąt lat, pustosząc cały kraj.

Machiavelli związał swoją karierę polityczną z Republiką Florencką. Po latach rządów dynastii Medyceuszów lud Florencji obalił ich władzę i ustanowił ustrój republikański. Urzędnicy pochodzili z wyboru, a głównym celem miało być dobro wspólne republiki. Machiavelli stał się jej urzędnikiem, zajmując się sprawami wojskowymi, polityką miejską i dyplomacją. Po niecałych dwudziestu latach republika upadła pod naporem papieskich wojsk Giovanniego de Medici (późniejszego papieża Leona X), a kariera Machiavellego załamuje się. Jako wysoko postawiony urzędnik republiki jest torturowany i więziony. Po opuszczeniu więzienia Machiavelli osiada w wiejskim majątku pod Florencją, gdzie do końca życia będzie się starał o powrót do łask i wielkiej polityki i gdzie napisze większość swoich dzieł.

Najsłynniejszym z nich jest *Książę*, napisany w 1513 r., lecz opublikowany po raz pierwszy w roku 1532 (pięć lat po śmierci Machiavellego). Dzieło dedykowane jest Wawrzyńcowi Medyceuszowi i na pierwszy rzut oka jest – jak się wydaje – typowym dla tej epoki „zwierciadłem dla władców”. Zwierciadła były poradnikami adresowanymi do możnych feudałów. Mówiły, jakie są ich powinności, i dawały rady, w jaki sposób należy rządzić. Chociaż w swej formie traktat Machiavellego wydaje się dość typowy, to jego treść była rewolucyjna. Autor ustanawia w nim zupełnie inne rozumienie polityki: nie feudalne, związane z tradycją, ustalonymi rolami społecznymi i teologicznym obrazem świata, lecz nowożytnie – świeckie i oparte na skuteczności działań. Stąd wielu autorów współczesnych uznaje Machiavellego za ojca nowożytnej polityki.

Wyjątkowość *Księcia* polega w dużej mierze na niezwyklej ostrości spojrzenia i szczerości wypowiedzi. Traktat ten był tak szczery, że jego autor szybko uznany został za amoralnego cynika. „Ludzi trzeba albo potraktować łagodnie albo wygubić, gdyż mszczą się za błahę krzywdy, za ciężkie zaś nie mogą”⁴. „Krzywdy powinno się wyrządzać wszystkie naraz,

⁴ Niccolò Machiavelli, *Książę*, III, Wyd. Oskar, Warszawa 1984.

aby krócej doznawane, mniej tym samym krzywdziły, natomiast dobrodziejstwa świadczyć trzeba po trosze, aby lepiej smakowały”⁵. „Powinien więc książę uchodzić za litościwego, dotrzymującego wiary, ludzkiego, religijnego, prawego i być nim w rzeczywistości, lecz umysł musi mieć skłonny do tego, by mógł i umiał działać przeciwnie, gdy zajdzie potrzeba”⁶. „Lepiej jest być gwałtownym niż oględnym, gdyż szczęście jest jak kobieta, którą trzeba koniecznie bić i dręczyć, aby ją posiadać; i tacy, którzy to czynią, zwyciężają łatwiej niż ci, którzy postępują oględnie”⁷.

Zdania tego rodzaju są obecne na niemal każdej stronnicy *Księcia*. Machiavelli nie radzi jednak być po prostu okrutnym. Książę musi być przede wszystkim mądry. Musi więc wiedzieć, że to, co uznawane jest powszechnie za moralne, jest moralnością poddanych. Władców obowiązywać muszą inne reguły. Ich głównym celem jest zachowanie władzy i dlatego nie mogą oni sobie pozwolić na luksus konwencjonalnej moralności. Jeśli będą moralni w powszechnym tego słowa znaczeniu, będą nieskuteczni i słabi. Ich państwo upadnie, a poddani cierpieć będą niedolę. Tak więc moralność księcia przyniesie jego księstwu nieszczęście.

Książę musi stać poza prawem i moralnością. Jeśli dla zachowania władzy trzeba kłamać, mordować, nie dotrzymywać obietnic, to nie należy się wahać. Gwałcić moralność należy jednak tylko wtedy, kiedy jest to wymagane dla zachowania władzy. A więc nie należy być amoralnym, jeżeli jest to nieopłacalne. Z tego powodu za naczelną zasadę filozofii politycznej Machiavellego uznaje się: „*cel uświęca środki*” (choć to nie on jest autorem tych słów). Niemoralne środki do osiągnięcia celu są dopuszczalne, jeśli będą skuteczne i będą prowadziły do większego dobra (tutaj: stabilności państwa). Innym często wiązaniem z osobą Machiavellego pojęciem jest „*racja stanu*” (również ono nie pochodzi od tego autora, choć dobrze opisuje jego filozofię). Oznacza ono, że interes państwa jest interesem nadrzędnym i w szczególności ważnych przypadkach można poświęcić dobro jednostek dla dobra polityki.

⁵ Tamże, VIII.

⁶ Tamże, XVIII.

⁷ Tamże, XXV.

Władca powinien zakładać, że ludzie są z natury źli i nie można im ufać. „Człowiek, który pragnie zawsze i wszędzie wytrwać w dobrym, paść koniecznie musi między tylu ludźmi, którzy nie są dobrymi”. „Ludzie prędzej puszczają w niepamięć śmierć ojca niż stratę ojcowizny”⁸. „Ludzie będą zawsze dla ciebie źli, jeżeli konieczność nie zmusi ich to tego, by byli dobrzy”⁹. Tak traktując ludzi, książę nie będzie zaskoczony ewentualną zdradą czy spiskiem. Będąc władcą, nie można być bowiem pięknoduchem, lecz twardo stąpającym po ziemi realistą. Z tego powodu filozofia polityczna Machiavellego określana jest mianem realizmu politycznego.

Realizm polityczny: stanowisko w filozofii politycznej, zgodnie z którym polityka jest obszarem konfliktu, gdzie liczą się materialne interesy i siła. Strony sporów i konfliktów politycznych wykorzystują swoje materialne możliwości, aby jak najpełniej zrealizować własne interesy. Wartości, etyka i prawo mają znaczenie drugorzędne, a często służą jedynie retorycznemu uzasadnianiu postępowania. Realściści uważają, że w polityce nie należy mówić o tym, „jak być powinno”, lecz trzeba się koncentrować na tym, co jest konieczne. Wymogi i ograniczenia aktualnej sytuacji, a także własne możliwości działania są kluczowe dla określenia tego, jak powinno się postępować.

Realizm polityczny nie jest spójnym nurtem, lecz raczej sposobem myślenia o polityce. Filozofów uznawanych za jego głównych przedstawicieli dzielą często stulecia. W podobny sposób do Machiavellego myśleli także: Tukidydes, grecki historyk z czasów wojny peloponeskiej, który opisywał bezwzględne postępowanie Ateńczyków wobec sprzymierzonych i pokonanych *poleis*, czy Sun Zi, chiński strateg, którego *Sztuka wojny* czytana jest nie tylko przez wojskowych i polityków, ale też przez menadżerów wielkich korporacji. Za realistów uważa się także Thomasa Hobbesa, autora słynnej maksymy „człowiek człowiekowi wilkiem”, który w *Le wiatanie* dał podstawy współczesnemu modelowi państwa,

⁸ Tamże, XVII.

⁹ Tamże, XXIII.

Idealizm polityczny: stanowisko w filozofii politycznej, zgodnie z którym polityka jest obszarem realizacji określonych wartości. W sferze politycznej jednostki gromadzą się według określonego programu ideowego, a następnie dążą do jego realizacji. Konflikty w polityce to konflikty wynikające z różnych postaw ideowych i światopoglądu. Dużą rolę w polityce pełnią normy etyczne i prawne.

Carla Schmitta, genialnego XX-wiecznego filozofa polityki, zhańbionego współpracą z nazistami, czy Hansa Morgenthaua, który zasady realizmu przeniósł na relacje między państwami, tworząc nowoczesną naukę o stosunkach międzynarodowych.

Zwolennicy realizmu uważają, że realistyczna postawa wobec polityki jest niezależna od historycznego i kulturowego kontekstu. Realizm jest dla nich jedynym racjonalnym podejściem do polityki. Nie liczą się wzniosłe zasady, moralność czy prawo. Pierwszym imperatywem jest zawsze skuteczność. Skuteczny polityk powinien zaś zwracać uwagę na to, jakie są wymogi konieczności i co dyktują interesy. Realizm przeciwstawia się innym podejściom do polityki, które nazywa „idealistycznymi”, czyli nietrzymającymi się twardych realiów polityki. Twierdzi też, że głosi takie prawdy o naturze ludzkiej, których najchętniej byśmy nie słyszeli. Stąd często realizm jest określany przez przeciwników jako cyniczny czy amoralny.

W porównaniu z *Księciem, Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięciem historii Rzymu Liwiusza* wydają się nieść zupełnie inne przesłanie. Tytus Liwiusz był rzymskim historykiem z początków naszej ery. Machiavelli w swojej rozprawie przytacza opisanie przez niego historie, mówi o walkach ludu z elitami władzy czy o bohaterach rzymskiej republiki. Republika jest ustrojem państwowym, w którym rządzący są wybierani przez rządzonych¹⁰. Przed epoką masowej komunikacji republiki możliwe były tylko w małych państwach, takich jak Rzym w VI–I w. p.n.e. czy republiki włoskie. Machiavelli poprzez studia nad historią rzymskiej republiki

¹⁰ Współcześnie najczęstszą formą jest republika demokratyczna, w której to lud wybiera rządzących w wyborach powszechnych.

Realizm w stosunkach międzynarodowych: nurt teoretyczny przenoszący realizm polityczny w obszar stosunków międzynarodowych. Państwa są racjonalnymi aktorami dążącymi do maksymalizacji własnej potęgi. Etyka i prawo międzynarodowe nie mają większego znaczenia i są tylko „pięknymi słowami”. Zasadnicze znaczenie ma natomiast pozycja danego państwa w systemie międzynarodowym. Wojna i konflikt są normalną sytuacją i nie dadzą się wyeliminować z ludzkiej historii. Pokój jest rzeczą wyjątkową, wynikającą najczęściej z równowagi sił, a więc z takiej sytuacji, w której istnieją koalicje państw o zbliżonej potędze, blokujące wzajemną ekspansję.

stara się odpowiedzieć na pytanie, dlaczego ukochana przez niego Republika Florencka upadła. Z pracy tej wyłania się zupełnie inne oblicze „diabelskiego Makiawela”. Jawi się on jako szczerzy republikanin i obrońca ludu.

Republikanizm jest nurtem filozofii politycznej, dla którego kluczowym pojęciem jest lud, rozumiany jako pewna wspólnota polityczna. W tej wspólnocie politycznej wszyscy obywatele uznawani są za równych i podlegających wspólnemu prawu. Państwo jest ich dobrem wspólnym, o które należy dbać. Wszyscy obywatele są więc zobowiązani do udziału w rządach, czy to przez wspólne decyzje i zajmowanie się sprawami publicznymi, czy też poprzez sprawowanie urzędów publicznych. Dla utrzymania porządku i poszanowania praw nie jest potrzebna przemoc. Obywatele sami dbają o nie, gdyż sami je ustanowili. Republikanie są więc bardzo przywiązani do idei samorządności.

Aby republika była sprawnym ustrojem, obywatele muszą się cechować określonymi cnotami politycznymi, takimi jak roztropność czy sprawiedliwość. Wzorem są tutaj cnoty republikańskiego Rzymu. Najwyższym dobrem jest dobro wspólne. Odróżnia to republikanów od liberałów, gdyż ci drudzy wyżej cenią indywidualizm i prawa osobiste jednostek.

Ideał polityczny republikanizmu jest pewną utopią bardzo trudną do urzeczywistnienia. Bardzo często republiki padały ofiarą większych organizmów politycznych lub staczały się w tyranii (jak to się stało w starożytnym Rzymie czy we Florencji). Stabilność ustroju republikańskiego jest

Republikanizm: pojęcie wieloznaczne, obecnie jednak używane najczęściej w odniesieniu do stanowisk w filozofii polityki, uznających, że podstawą dobrze urządzonego ustroju powinna być zdrowa wspólnota polityczna równych sobie ludzi. Obywatele, czyli członkowie wspólnoty politycznej, powinni aktywnie uczestniczyć w jej sprawach, np. poprzez angażowanie się w debatę i działalność publiczną. W tym działaniu powinni się kierować dobrem wspólnym. Republikanizm jest pewnym poglądem na to, jak powinny wyglądać ustroje demokratyczne. Dla republikanina uczestnictwo w wyborach raz na kilka lat jest niewystarczające: cały czas powinniśmy uczestniczyć i interesować się życiem publicznym.

też jedną z największych trosk Machiavellego. Wprowadza on koncepcję równoważących się sił, która znajdzie uznanie u wielu późniejszych autorów i twórców konstytucji, stając się podstawą współczesnych demokracji¹¹.

Niewielu było filozofów republikańskich. Obok Machiavellego zalicza się do nich Jana Jakuba Rousseau czy współcześnie Michaela Sandela. Znacznie częściej republikanizm jest ideałem, do którego odwołują się politycy i pisarze polityczni. Republikanami byli liczni pisarze starożytnego Rzymu (Polibiusz, Cynceron), polskiej I Rzeczypospolitej (Stanisław Konarski) czy ojcowie założyciele Stanów Zjednoczonych (Thomas Jefferson, Thomas Paine).

Machiavelli niewątpliwie ceni ideał republikański, jednak był świadomy, jak trudno jest on osiągalny. Republice cały czas grożą wrogowie wewnętrzni i zewnętrzni. Musi się ona strzec przed agresją obcych potęg. Sama musi też dbać o cnoty polityczne obywateli, aby przez gnuśność lub głupotę ludu nie dać się obalić tyranowi.

Przesłania *Księcia* i *Rozważań* są więc tylko pozornie sprzeczne. Machiavelli miał jasne poglądy na to, który ustrój jest najlepszy. Jednocześnie jednak, będąc realistą, nie mógł nie widzieć obiektywnych trudności politycznych. Mając doświadczenie w udziale w rządach republikańskich i widząc trudną sytuację polityczną, Machiavelli uznał, że w ówczesnej sytuacji nie ma możliwości urzeczywistnienia republiki we Florencji.

¹¹ We współczesnych klasyfikacjach ustrojów republikę uznaje się za synonim demokracji przedstawicielskiej. Stąd nazwa *Rzeczpospolita Polska*.

Kwestia ustroju państw włoskich była drugorzędna. Znacznie ważniejszym problemem były natomiast ciągle konflikty, rozbięcie Włoch, a także obecność wrogich armii i grabieżcza działalność kondotierów. Należało więc walczyć przede wszystkim ze słabością rządów, aby dzięki ich wzmocnieniu wyrzucić najezdźców z Italii. Do tego zadania najlepiej nadawały się rządy jednostki, do której adresowany był *Książę*. Niestety, rady te nie zostały wykorzystane. Sam zaś ich autor, mimo wielkiej swojej przenikliwości i trzeźwości spojrzenia, nie powrócił nigdy do wielkiej polityki.

Bibliografia podmiotowa

- Machiavelli N., *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Tytusa Liwiusza* (wyd. oryg. 1512-1517).
Machiavelli N., *Książę* (wyd. oryg. 1513).
Machiavelli N., *Mandragora* (wyd. oryg. 1513).
Machiavelli N., *O sztuce wojennej* (wyd. oryg. 1521).
Machiavelli N., *Historie florenckie* (wyd. oryg. 1521-1525).

Bibliografia przedmiotowa

- Filipowicz S., *Pochwała rozumu i cnoty. Republikańskie credo Ameryki*, Znak, Warszawa 1997.
Gil Ch., *Machiavelli*, przeł. E. Wolańska, Wyd. Oskar, Warszawa 1997.
Grzybowski K., *Wstęp do: N. Machiavelli, Książę*, Wyd. Oskar, Warszawa 1970.
Jay A., *Machiavelli i zarządzanie: autorytet i władza w przedsiębiorstwie*, przeł. A. Ehrlich, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1996.
Kimla P., *Historycy-politycy jako źródło realizmu politycznego: Tukidydes, Polibiusz, Machiavelli*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2009.
Kloczkowski J. (red.), *Realizm polityczny. Wybór tekstów*, Ośrodek Myśli Politycznej, Warszawa 2008.
Ledeen M.A., *Machiavelli: nowoczesne przywództwo. Władza dawniej i dziś: jakie błędy wciąż popełniają wielcy tego świata?*, przeł. T. Misiorek, Wyd. ONE Press, Gliwice 2006.
Riklin A., *Niccolò Machiavellego nauka o rządzeniu*, przeł. H. Olaszewski, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000.
Viroli M., *Uśmiech Machiavellego: biografia*, przeł. K. Żaboklicki, WAB, Warszawa 2006.